
شهر اربیل در دوران اسلامی

(سازمان فضایی و ساختار اجتماعی اربیل در قرون ۱۲ و ۱۳ ه. ق)

دکتر حسن کریمیان (حاضر) - بیات علمی دانشگاه تهران

زیاد احمد محمد (دانشگاه صالح الدین / اربیل)

کریمیان، حسن، ۱۳۴۲

شهر اربیل در دوران اسلامی: سازمان فضایی و ساختار اجتماعی اربیل در

قرون ۱۲ و ۱۳ ه.ق/ مولفین حسن کریمیان، زیاده احمد محمد

تهران: نشر احسان، ۱۳۹۷

۲۸۰ ض

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۴۹-۳۸۳-۴

موضوع: اربیل (عراق)

موضوع: Irbil (Iraq)

موضوع: اربیل (ع) -- آثار تاریخی

موضوع: Antiquities -- Irbil (Iraq)

شناسه افزوده: محمد، زیاده احمد

رده بندی کنگره: ۳۹۶ ک ۴۴ ۱۱۴ DS۷۹/۹۰

رده بندی دیویی: ۵۶/۷۲

شماره کتابشناسی ملی: ۱۶۳

تهران، خیابان انقلاب، بهار، دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده، شماره ۴۰۶.

www.nashrehhsan.com

تلفن: ۶۶۹۵۴۴۰۴

نشر

شهر اربیل در دوران اسلامی

(سازمان فضایی و ساختار اجتماعی اربیل در قرون ۱۲ و ۱۳ ه.ق)

دکتر حسن کریمیان - زیاده احمد محمد

ناشر: نشر احسان

چاپخانه: چاپ مهارت

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

نوبت چاپ: اول - ۱۳۹۷

قیمت: ۲۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۴۹-۳۸۳-۴

فهرست مطالب

پیشگفتار	۹
مقدمه	۱۱
فصل اول: بسترهای جغرافیایی و تاریخی شکل یابی و توسعه شهر ارییل	۱۵
الف) - بسترهای جغرافیایی	۱۵
۱. جغرافیای طبیعی	۱۵
• وسعت و موقعیت	۱۵
• ریخت شناسی	۱۶
• خاک شناسی	۱۷
• منابع آب	۱۸
• پوشش گیاهی	۱۹
• شرایط اقلیمی	۲۰
- بارندگی	۲۰
- درجه حرارت	۲۰
- رطوبت نسبی	۲۱
- میزان تبخیر	۲۱
- باد	۲۱
۲- جغرافیای انسانی	۲۲
• شرایط اداری و مالکیت زمین	۲۲
• اقتصاد و معیشت	۲۵
• جمعیت	۲۶
• دین	۲۷

۲۸	• قومیت
۲۹	• زبان
۳۵	(ب) - پسترهای تاریخی
۳۵	۱- وجه تسمیه
۳۶	۲- تاریخ استقرار در شهر اربیل
۳۸	۳- اربیل در دوران تاریخی
۴۳	۴- اربیل در دوران اسلامی
۴۴	• قرون اولی اسلامی
۴۸	• قرون میانی اسلامی
۵۵	• قرون متأخر اسلام
۶۵	فصل دوم: معرفی بافت تاریخی شهر اربیل
۶۵	(الف) - عوامل اثر گذار بر شکل گیری بافت
۶۶	۱. عوامل طبیعی
۶۷	۲. عوامل نظامی و دفاعی
۶۸	۳. احیاء و بازسازی مجدد استقرارگاه
۶۸	۴. عوامل تجاری
۶۹	(ب) - بافت تاریخی شهر اربیل
۶۹	۱. محلات تاریخی
۷۰	۱-۱) محلات منطقه قلعه
۷۱	• محله سرای
۷۲	• محله تکیه
۷۲	• محله توپخانه
۷۳	۱-۲) محلات منطقه ربض
۷۳	• محله خانقاه
۷۴	• محله عرب
۷۵	• محله تعجیل
۷۵	۲. منطقه حومه‌ای
۷۷	(ج) - قلاع پیرامون شهر اربیل

۷۷	● قلعه بانمان
۷۸	● قلعه دیری
۸۰	● قلعه دوین
۱۰۱	فصل سوم: سازمان فضایی شهر اربیل و توزیع مکانی آثاری معماری
۱۰۱	الف) - فضاهای شهری
۱۰۱	۱. تأسیسات دفاعی
۱۰۴	۲. شبکه ارتباطی
۱۰۴	مادر درجه یک:
۱۰۴	مادر درجه دو:
۱۰۵	مادر درجه سه:
۱۰۵	۳. شبکه آبرسانی و دفع فاضلاب
۱۰۶	ب) - فضاهای معماری
۱۰۶	۱. واحدهای مذهبی
۱۰۶	● مسجد جامع قلعه
۱۰۹	● مسجد جامع حاج داود
۱۱۰	● تکیه حاج ملاخضر تلغفری
۱۱۰	● جامع پاشا
۱۱۱	● جامع دیره بروشه
۱۱۱	● پرستشگاه یهودیان
۱۱۱	۲. واحدهای عام المنفعه
۱۱۲	● حمام قلعه
۱۱۲	● حمام علی آغا
۱۱۳	● کاروانسرای خان بزرگ
۱۱۳	● کاروانسرای عادل خانم
۱۱۳	۳. واحدهای تجاری
۱۱۵	۴. واحدهای مسکونی
۱۱۵	الف) - واحدهای مسکونی منطقه قلعه
۱۱۷	ب) - واحدهای مسکونی منطقه ریض

۱۸۱	فصل چهارم: گاه‌نگاری و تحلیل داده‌ها
۱۸۱	۱. قدمت
۱۸۵	۲. کاربری بناها
۱۸۹	۳. جهت اصلی بناها
۱۹۲	۴. جهت ورودی اصلی
۱۹۵	۵. ترکیب ورودی اصلی
۱۹۸	۶. مصالح اصلی معماری
۲۰۱	۷. مساحت بناها
۲۰۵	۸. ارتفاع بناها
۲۰۸	۹. تعداد طبقات
۲۱۰	۱۰. تعداد اتاقها
۲۱۳	۱۱. وجود حیاط
۲۱۵	۱۲. ابعاد حیاط
۲۱۸	۱۳. وجود سرداب
۲۲۱	۱۴. وجود آشپزخانه
۲۲۳	۱۵. وجود چاه
۲۲۵	۱۶. تزئینات وابسته به معماری
۲۲۸	۱۷. وضعیت بناها
۲۴۷	نتیجه‌گیری
۲۵۷	فهرست منابع
۲۵۷	الف) منابع فارسی
۲۶۰	ب) منابع عربی
۲۶۹	ج) منابع کردی
۲۷۳	د) منابع ترکی
۲۷۴	ه) منابع لاتین
۲۷۷	Abstract

اریل یکی از مهم‌ترین شهرهای باستانی شمال میان رودان است که کاوشهای باستانشناسی قدمت آنرا به دوران سومری می‌رساند. این شهر در جنگهای طولانی اشکانیان و ساسانیان با رومی‌ها، به دلیل اهمیت استراتژیک آن، سه‌سده محل تعارض امپراطوران ایران و روم بوده است.

اگرچه نام اریل در متون جغرافی دانان و تاریخ نویسان قرون اولیه اسلامی درج نگردیده، لیکن مستند به منابع مکتوب، در اواسط دوران اسلامی مجدداً توسعه یافته است و در حمله مغولان تأسیسات آن بطور کلی از بین رفته است. این شهر در سه قرن سلطه عثمانی‌ها تحولات چشمگیری را تجربه نموده و بافت تاریخی آن عموماً مربوط به سه سده پایانی حاکمیت این سلسله است.

هدف اصلی پژوهش حاضر، مطالعه فضا و جامعه شهر اریل در قرون متأخر اسلامی (۱۲ و ۱۳ ه.ق) بود که در نیل به آن بسترهای شکل‌یابی و توسعه، فضاهای شهری و آثار معماری شهر مذکور مورد مطالعه قرار گرفته در نوشتار حاضر ارائه گردیده‌اند. این اطلاعات با بهره‌گیری از روشهای باستانشناسی فضاها جمع‌آوری و در انجام آن تلاش گردیده تا ضمن انطباق اطلاعات منابع مکتوب تاریخی با نتایج بررسیهای سیستماتیک میدانی، تمامی اطلاعات مربوط به بافت تاریخی شهر اریل در قرون دوازده و سیزده هجری قمری استحصال و مورد استفاده قرارگیرند.

به هر روی، با اتکاء به نتایج بررسیهای میدانی در بافت تاریخی اریل و تحلیل متغیرهای مورد مطالعه، اطلاعات ارزشمندی از سازمان فضایی شهر، توزیع مکانی فضاهای معماری، وضعیت بناها و ساختار اجتماعی ساکنان این بافت بدست آمده است.

نتایج این پژوهش همچنین روشن ساخت که عوامل محیطی و شبکه‌های ارتباطی بین شهری و درون شهری نقش بسیار موثری بر شکل‌گیری و توسعه شهر و نیز توزیع فضایی آثار معماری آن داشته‌اند. قرارگیری اربیل در بین مناطق دشتی و کوهستانی و همچنین موقعیت ویژه آن در شبکه ارتباطی گسترده به سوی جهات اصلی، نه تنها سبب استمرار حیات مستمر شهر گشته، بلکه توسعه آن را در پی داشته است. بعلاوه مشخص گردید که قلعه حکومتی شهر نه تنها به عنوان هسته اولیه و اصلی شکل‌یابی و توسعه آن عملکرد داشته، بلکه سازمانی اجتماعی شهر را نیز سامان می‌بخشید. سازمانی که حتی در دوران اسلامی نیز، در تشابه با شهرهای ساسانی، از ساختاری سلسله‌مراتبی تبعیت می‌نموده است.

نگارندگان بر خود رضی باشند، مانند تا از تمامی کسانی که در جمع‌آوری اطلاعات مورد استفاده در این اثر یاری نمودند، ویژه استاد فرهاد عزیز، آقای جمال جمیل، آقای سنگر محمد، آقای ریوارهادی، آقای مهندس اردلان، سرکار خانم فیضی و سرکار خانم مهندس سلار بی نهایت سپاسگزاری نمایند.

بی‌تردید ممکن است از این شهر ارزشمند دنیای باستان نکاتی از قلم نویسندگان افتاده باشد و اشتباهاتی در انتقال مطالب به ظهور رسیده باشد. نگارندگان با خضوع و احترام دست تمامی افرادی که در رفع نواقص نوشتار حاضر می‌کوشند، به گرمی می‌فشارند و منتظر رهنمودات آنها خواهند ماند.

پائیز ۱۳۹۶

حسن کریمی^۱ - زیاده احمد محمد^۲

۱. عضو هیات علمی گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران hkarimi@ut.ac.ir

۲. گروه باستان‌شناسی دانشگاه صلاح الدین / اربیل Ziyadahmad@gmail.com